

**Натисніть тут, щоб
купити книгу на сайті
або замовляйте за телефоном:
(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,
(066) 727-17-62**

Серія «Ім'я на обкладинці»

Випуск XIII

ПЕТРО КРАЛЮК

ІВАН
КОТЛЯРЄВСЬКИЙ:
МІЖ ІМПЕРІЄЮ
ТА УКРАЇНОЮ

Серію «Ім'я на обкладинці» засновано 2016 року.

Творча біографія Івана Котляревського вперше розглянута в контексті української історії XVII–XVIII століть, як продовження давньої української літературної традиції.

Видання зорієнтоване не лише на знавців та любителів рідного слова, але й на дослідників європейської історії та культури XVIII–XIX століть.

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавця*

«Навчальна книга – Богдан»,
просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, Україна, 46002.
«Навчальна книга – Богдан», а/с 529, м. Тернопіль, Україна, 46008.

У випадку побажань та претензій звертатися:
т/ф (0352) 520 607; 520 548 *office@bohdan-books.com*

Інтернет-магазин «НК-Богдан»:
www.bohdan-books.com mail@bohdan-books.com

т. (0352) 519 797, (067) 350 1870, (066) 727 1762

Електронні книги: *www.bohdan-digital.com*

Гуртові продажі: т/ф (0352) 430 046, (050) 338 4520
м. Київ, просп. Гагаріна, 27: т/ф (044) 296 8956; (095) 808 3279,
nh-bogdan@ukr.net

Інтернет-магазин «Дім книги»: *dk-books.com*
т. (067) 350 1467. (099) 434 9947

УКРАЇНЦІ Й РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ

Російська імперія виникла шляхом трансформації Московського царства, яке сформувалося в результаті дезінтеграції Золотої Орди. Московські правителі вважали себе правонаступниками Римської й Візантійської імперій, підтримуючи ідею «Москва — третій Рим». Підставою для цього, зокрема, служив шлюб московського князя Івана III (1462–1505) з представницею візантійського імператорського дому Софією Палеолог, що відбувся після падіння Візантії і який нібито передавав династичну естафету цієї держави Московії¹. Московія, а потім Російська імперія взяла герб Візантії — двоголового орла. Хоча тут давала знати про себе не тільки і, можливо, не стільки ві-

¹ Плохій С. Загублене царство. Історія «руського мира» з 1470 року до сьогодні. — Харків, 2019. — С. 9-28.

зантійська, скільки золотоординська традиція. Так, хан Узбек, який правив майже за сто років перед Іваном III, одружився з дочкою візантійського імператора Андроніка II Палеолога. На мідних монетах Золотої Орди, що карбувалися за часів правління цього хана, почали зображувати двоголового орла. Самих же ханів цієї держави в Московії іменували царями, власне імператорами.

Московські правителі в часи занепаду Золотої Орди перебирають цю назву, претендуючи на спадок степової імперії. Падіння ж Візантії певним чином переорієнтовує московських правителів — вони начебто починають претендувати (принаймні в плані символічному) не стільки на золотоординський, скільки на візантійський спадок. Реально Московія впродовж тривалого часу (у XV–XIXст.) освоювала переважно золотоординські й тюркські терени.

Візантійські ж землі освоїла інша імперія — Османська. Це було «дивне відображення»: християнська (православна) Московія, принаймні на початку, підпорядковувала собі терени, де жило переважно тюркське ісламізоване населення; а Османська імперія, якою керували турки-магометяни, освоювала території, населені значною мірою християнізованими етносами, серед яких помітну частку становили етноси індоєвропейські, зокрема греки та слов'яни.

Зрештою, у XVIII–XIXст. Російська імперія починає претендувати й на колишні візантійські терени: вона здійснює експансію на землі Північного Причорномор'я, на Балкани під лозунгом допомоги православним, зокрема слов'янським, «братам», навіть намагається реалізувати авантюрний проект «Новогреція», мріючи захопити Константинополь (Стамбул), посадивши там правити пред-

ставника російського царського дому Романових.

Виникнення Російської імперії — ще один «поворот» зі Сходу на Захід московських правителів. На цей раз — у бік Західної Європи. Здійснений він був на початку XVIII ст. у період царювання Петра I, який певний час перебував у Західній Європі, звідки взяв чимало речей для наслідування, у т. ч. і в плані державного устрою.

У результаті Великої Північної війни (1700–1721), яка велася зі Швецією, Московія захопила Естонію, частину Латвії та землі по річці Неві. Це дало їй змогу вийти до Балтійського моря, стати важливим гравцем у балтійській торгівлі. Навіть столицю держави з Москви, яка знаходилась на землях, що колись були підвладні Золотій Орді, було перенесено в 1712 р. до Санкт-Петербурга, заснованого в 1703 р. на берегах Фінської затоки.

Таке перенесення мало як реальне, так і символічне навантаження. Столиця на берегах Балтії вказувала, що ця держава претендує якщо не на весь, то принаймні на частину балтійського простору, де велася інтенсивна торгівля із країнами Західної Європи. Переорієнтація Московії на Балтію відбулася після перебування Петра I в Голландії. Голландські купці, що вели торгівлю в балтійському регіоні, не були зацікавлені в тому, щоб тут утвердилася Швеція, яка створювала для них конкуренцію. Ця держава претендувала на статус імперії як на землях Скандинавії, так і в Центральній Європі.

Існує навіть конспірологічна теорія, що Петра I під час перебування в Голландії підмінили. Замість нього на московському престолі з'явилася інша людина. Не вдаючись до дискусій щодо правдивості цієї теорії, варто відзначити, що Петро I після поїздки в Голлан-

дію помітно змінився. Він відмовився від старих московських традицій, у т. ч. тих, які стосувалися державного управління. Почав демонструвати нігілістичне ставлення до православ'я. Зрештою, реформував православну церкву своєї держави при допомозі Феофана Прокоповича в дусі протестантизму. Нагадаймо, що в Голландії утвердився саме протестантизм. Також Петро I відкрив широкий доступ до Московії іноземцям із Західної Європи, чого раніше не було. При цьому іноземці отримали змогу займати високі посади.

Петро I також переорієнтував геополітичний вектор своєї держави. До поїздки в Голландію він був зацікавлений у тому, щоб утвердитися на берегах Чорного моря й потіснити турків у чорноморській торгівлі, яка давала чималі вигоди. Для цього здійснювалися азовські походи 1695–1696 рр. На берегах Азовського моря в останні роки XVIIст. спеціально

розбудовували місто Таганрог, яке стало опорною базою Московії в цьому регіоні. Чи не могло б воно в перспективі перетворитися в столицю Російської імперії замість Петербурга? Але це вже питання альтернативної історії.

Петро I замість Чорного моря вибирає Балтійське, веде тривалу війну зі Швецією в 1700–1721 рр., намагаючись потіснити її на теренах Балтії. У цьому був голландський інтерес, точніше інтерес голландських купців, з котрими, як уже говорилося, конкурували шведи.

Перенос столиці з Москви в Санкт-Петербург мав і символічне значення. Це ніби був кінець старому золотоординському спадку. Держава Петра I відверталася від Сходу й спрямовувала погляд на Захід. Нова столиця мала не угро-фінську, татарську і навіть не слов'янську назву, а німецьку (цілком у західноєвропейському дусі) — «місто святого Петра». Лежала вона на «європейських теренах».

До європейських міст Балтії звідси було не далі (а часом навіть ближче), ніж до Москви.

Московське царство офіційно в 1721 р. стало Російською імперією. Назва ж ця виглядала цілком по-європейськи. Росія — це грецька назва Русі. А імперією (не царством!) в Західній Європі іменували «глобальний» державний організм. Для європейців це була стара Римська імперія, Священна Римська імперія і навіть імперія ромеїв (т. зв. Візантія), на зміну якої прийшла Османська імперія. Тепер до цих імперій збиралася приєднатися імперія Російська, одягнувши на своє золотоординське тіло європейський костюм.

За Петра I відбулася докорінна перебудова державного устрою країни. Було ліквідовано Боярську думу, яка виконувала роль «дорадчого парламенту» і прикази, що функціонували як міністерства. Замість них створили в 1711 р. Сенат,

а в 1718–1722 рр. — колегії. У 1708 р. країну було поділено на губернії. Встановлювалася ієрархія посад у війську та на цивільній державній службі, що знайшла відображення в «Табелі про ранги». Були створені регулярна армія й флот, які комплектувалися на основі рекрутської повинності.

Здійснені були значні реформи в культурній сфері. Виникли школи різних типів, запроваджена спрощена абетка, юліанський календар, у 1724–1725 рр. виникла Академія наук тощо.

Особливе значення мала церковна реформа, в результаті якої ліквідовувався інститут патріаршества, що міг становити конкуренцію імператору. У 1721 р. був прийнятий законодавчий документ «Духовний регламент», який регулював діяльність православної церкви в імперії. Її керівництво здійснював Священний синод, що підпорядковувався імперато-

ру. Церква ж стала частиною державного апарату.

Верховна влада в імперії зосереджувалася в руках царя-імператора. Саме він видавав укази, тобто був владою законодавчою. У його руках знаходився управлінський апарат — виконавча влада. А окрім світської влади, імператор очолював ще й духовну.

У становленні Російської імперії помітну роль відіграла козацька старшинська еліта Лівобережної України—Гетьманщини, яка ввійшла на правах автономії до складу Московської держави після Переяславської ради 1654 р. Для цієї еліти, попри конфлікти з царською владою, Московія, а потім Російська імперія були «їхніми державами». Особливо такий погляд був поширений серед православного духовенства України. Адже московський цар був «свій», православний. Він поставав як захисник православних русинів-українців від іновір-

ців — католиків, уніатів, протестантів, мусульман. Відповідно, він би мав правити українськими землями, а українці входили в його державу.

Таке розуміння зустрічаємо в роботі «Синопис», яка була написана в Києві й вперше побачила світ у 1674 р.¹ Автором цього твору вважається архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель. Хоча «Синопис», радше, був колективним твором, а зазначений церковний ієрарх благословив його. «Синопис» у концентрованому вигляді давав схему російської історії, відповідно з якою відбулося «перетікання» столиці Русі з Києва до Москви, а московські царі законно перебрати києво-руський спадок. Перехід же Києва під владу Москви, що відбувся в результаті повстання під проводом Богдана Хмельницького й подальших подій, зображений у панегіричних

¹ Лаврський альманах. — К., 2002. — Спецвипуск 2: Синопис Київський.

тонах. Мовляв, колишня «царствена столиця» повернулася під руку нащадків київських князів, які правлять у Московії. «Синопис» став доволі популярним твором. Він витримав 29 видань. І довгий час виконував роль підручника історії в Московії й Російській імперії.

Чимало для становлення Російської імперії зробив гетьман Іван Мазепа. Він допоміг Петру I зайняти московський престол, сприяв експансії Московської держави на землі Північного Причорномор'я, посилав козаків на будівництво Санкт-Петербурга тощо. Мазепа належав до освічених людей. І певним чином орієнтувався на Європу. Будучи наближеним до Петра I, націлював його на здійснення проєвропейських кроків.

Зрештою, Гетьманщина, яка входила до складу Московії, була «більшою Європою», ніж інші землі цієї держави. Не дивно, що вихідці з України протягом XVIII ст. зробили чимало для становлен-

ня культури імперії, її ідеології. Деякі з них опинилися на вищих щаблях імперської ієрархії.

Тут варто вказати на таку постать, як Феофан Прокопович (1677–1736)¹. Навчався він у Києво-Могилянській академії, потім студіював у Володимирі (Волинському), Львові, Кракові та Римі. Відвідав протестантські університетські центри Німеччини — Лейпциг, Галле, Єну. Деякий час викладав поетику, ри-

¹ Див. філософські твори Ф. Прокоповича та про нього: Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. — К., 1979–1981; Барсов Н. Личность Феофана Прокоповича. — СПб., 1879; Гуревич Г. Д. «Правда воли монаршей» Феофана Прокоповича и ее западноевропейские источники. — Юрьев, 1915; Морозов П. О. Феофан Прокопович как писатель. — СПб., 1880; Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII вв. — К., 1978; Ничик В. М. Феофан Прокопович. — М., 1977; Петров Л. А. Философские взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира. — Иркутск, 1957; Чистович И. А. Феофан Прокопович и его время. — СПб., 1868.

торику, фізику, математику, історію, філософію, теологію в Києво-Могилянській академії.

У 1716 р. цар Петро I викликав Прокоповича до Петербурга, де він спочатку був проповідником, а потім став єпископом псковським, нарвським та ізборським. З 1721 р. Прокопович віце-президент синоду, з 1725 р. — архієпископ великоновгородський та великолукський. Він чимало зробив для розвитку освіти в Росії. При його безпосередній участі була заснована Петербурзька Академія наук. Зумів Прокопович також об'єднати навколо себе низку інтелектуалів, очоливши т. зв. «вчену дружину», представники якої формували імперську культуру.

Прокопович став ідеологом церковної реформи в Росії. Він схвалював і підтримував реорганізацію державного й церковного управління, розвиток інженерної та архітектурної справи, побудову промислових підприємств. «Чи хочемо

бачити користь?.. — говорить він у одній із похвал Петру I. — Дивись... на заводи мінеральні, доми монетні, лікарські аптеки, полотняні, шовкові й суконні мануфактури, на предивні паперові млини, на різних кораблів купецьких будування й на інші численні, у нас раніше не бували, мистецтва і для зручності з місця на місце пересування зведені перекопами ріки й прокопані канали»¹. Подібні ідеї мали поширення в часи просвіченого абсолютизму.

Саме в дусі останнього Прокопович творив свою теорію держави. Він виходив з того, що держава виникла на певному етапі розвитку людства. Був час, коли люди жили, не знаючи державної влади. Говорячи про додержавне життя, мислитель не ідеалізував його, вважав, що у ньому були мир і війна, любов і ненависть, добро і зло. Та все ж для людини

¹ Прокопович Ф. Сочинения. — М.-Л., 1961. — С. 136.

більш природним є творення добра, яке є даром природи. До цього добротворення людину спонукає совість.

Ведучи мову про природні закони, Прокопович великого значення надавав тим, які безпосередньо впливають з інстинктів. На перше місце ставив турботу батьків про дітей, що, на його думку, притаманне для всього живого.

Сама ж влада потрібна, аби не порушувався природний закон, щоб стримувалося людське зло й оберігалось співжиття людей. Якби не це, вважав Прокопович, земля б давно уже лежала пусткою і зник рід людський.

Аби не допустити загибелі, люди, домовившись між собою, передають свою волю одній особі — монарху. Віддавши волю правителю, народ уже не може її забрати. Тому повинен у всьому коритися своєму повелителю, слухатися його. Щоб правитель не чинив, народ не має права засуджувати свого зверхника. Не по-

винен він також вказувати володареві й повставати проти нього. Також мусить народ підпорядковуватися спадкоємцям влади.

Виходячи з таких теоретичних міркувань, Прокопович засуджує свого колишнього благодійника Мазепу, який повстав проти Петра I. Засуджує і запорозьких козаків, що підтримали бунтівного гетьмана. «Ніщо інше вже було Запоріжжя, — пише він, — тільки нестримне розбійництво та люди свавільні, що без будь-якого остраху жити і злодіювати хочуть... Зборище те заслуговувало давно яко домашнє государеве зло викорененим бути, але самі вони безсовісною зрадою змусили до того Росію»¹. До речі, таке засудження Запорозької Січі знайшло чимало прихильників навіть серед української козацької стар-

¹ Його ж. История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии. — М., 1788. — С. 3.

шини. Маємо відображення цієї позиції і в українській літературі.

Щодо обов'язків верховної влади, то вона, вважав Прокопович, має турбуватися про народну користь. Цар повинен опікуватися про добробут підданих, забезпечувати правочинність та державну безпеку, належний рівень освіти. При цьому мислитель зазначав, що цар може чинити навіть те, що народу не сподобається, аби воно «не шкідливим й волі божій несуперечливим було»¹.

Найкраще забезпечити народну користь, вважав Прокопович, може лише держава сильна своєю єдністю. У Російської імперії таку єдність гарантує спадкоємна монархія.

Виходячи зі своїх монархічних поглядів, Прокопович став одним із творців традиційної схеми історії Росії, яка

¹ Його ж. Правда воли монаршей в определении наследника державы своей. — М., 1726. — С.26

залишається чинною понині в російській історіографії. Історіософська концепція, котру він запропонував для осмислення минулого Росії, виглядає наступним чином. Він трактує російську історію як перехід від початкової цілісності до розчленування з наступним відтворенням втраченої єдності. Мовляв, біди Росії почалися після того, як князь Володимир розділив свою державу між синами на дванадцять князівств: «Бо Росія і розділом на дванадцять князівств значно послаблена, а ще й князями тих областей, що їх між дітьми своїми ділити, на маленькі шматочки розірвалася, від чого скрізь розбрат і міжусобиці почались. І замість того, щоб усім одностайно обороняти кордони вітчизни своєї від нашествия чужоземців, самі на утробу свою накинулись і взаємно себе не перестаючи знищували»¹. Проко-

¹ Його ж. Предисловие к добротному читателю // Книга Устав морской. — СПб., 1720. — С.2.

пович вважав, що саме через роздробленість, різного роду усобиці ослаблена Росія зазнала нападів татар, німецьких, шведських, польських та литовських завойовників. Відповідно, мислитель високо цінував московських князів, які об'єднали російські землі в одну державу. Серед них відзначає Івана Грозного, який, ніби «первісну силу російську, розбратом омертвлену, союзом відродив і оживив»¹.

Будучи апологетом абсолютної монархії, Прокопович виступав проти обмеження влади імператора як олігархами, так і вищим православним духовенством. Критика олігархів звучить у його праці «Історія про вступ на трон імператриці Анни Іоаннівни». Відповідно, мислитель виступав і за те, щоб підпорядкувати духовенство світській владі.

Окрім Феофана Прокоповича, можна назвати й інших українських культуртрегерів тодішньої Російської імпе-

¹ Там само. — С. 3.

рії — відомого агіографа, ростовського митрополита Дмитра Туптала; Стефана Яворського, який був деякий час місцєблюстителем патріаршого престолу; тобольського митрополита Іоанна Максимовича, автора численних творів, тощо.

Костянтин Харлампович у спеціальному дослідженні «Малоросійський вплив на великоруське церковне життя» вказував, що перші праці з граматики старослов'янської мови, словники, твори історичного характеру та інші зразки літератури прийшли в Москву з України. Московіти користувалися книгами, друкованими на українських землях. Чимало культурних діячів Росії, що діяли за часів Петра I і його наступників, або походили з цих земель, або перебували під впливом «київської шкільної науки»¹.

¹ Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914.